

Kudrna, Jaroslav

Historie, marxismus a historické povědomí

In: Kudrna, Jaroslav. *Ke kritice pozitivismu v současné buržoazní německé, francouzské a italské historiografii 19. a 20. století*. Vyd. 1. V Brně: Universita J.E. Purkyně, 1983, pp. 102-125

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121953>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V. HISTORIE, MARXISMUS A HISTORICKÉ POVĚDOMÍ

Je na první pohled zřejmé, že vytčený problém v sobě zahrnuje několik rovin, které navzájem úzce souvisejí. Obecně by se daly shrnout jako problém přechodu od historického povědomí k historickému vědomí a navíc jde o problém přechodu od předvědecké historie k dějinám vědeckým. Neméně ovšem se klade otázka vlivu historiografie na vědomí jednotlivých historických tříd a skupin, přičemž je zvláště aktuální problém, do jaké míry mohou vládnoucí ideje ovlivnit i myšlení tříd porobených. Jak známo, položil si tuto otázku K. Marx v Německé ideologii. To, co Marx říká, můžeme rezumovat asi v těchto bodech: 1. Myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé době myšlenkami vládnoucími, tj. třída, která je vládnoucí, je i vládnoucí duchovní silou. 2. Protože vládnoucí třída má k dispozici prostředky materiální produkce, podřizuje si zpravidla myšlenky těch, jimž chybějí prostředky duchovní produkce. 3. Myšlenky vládnoucí nejsou ničím jím než ideovým výrazem materiálních vztahů, jsou to materiální vládnoucí vazby, pojaté jako myšlenky. 4. V rámci vládnoucí ideologie může docházet k vnitřním rozporům, vyplývajícím již z toho, že jedna část vládnoucí třídy tyto myšlenky vytváří a druhá je pak přejímá, ovšem jakmile dojde ke společenské kolizi, pak se materiální a ideové zájmy jednotlivých složek vládnoucí třídy sjednocují. 5. Existence revolučních myšlenek předpokládá už existenci revoluční třídy.¹

Je pravda, že to, co Marx říká, platí pro různé druhy ideové produkce a v plném rozsahu se tedy vztahuje i na problematiku historického myšlení, v němž moment třídní vystupuje do popředí mimo jiné již proto, že historiografie se konstituovala až se vznikem třídní společnosti a státu — v předtřídní spolenosti bylo sice, jak ukázal již Hegel² — vědomí historické změny, vázané spíše na biologicko-přírodní změny než na proces historického vývoje. Vědomí vlastních historických změn bylo

¹ K. Marx-B. Engels, Německá ideologie, Spisy sv. 3., Praha 1958, s. 59–60.

² G. W. Hegel, Die Vernunft in der Geschichte, Berlín 1970, s. 5 n.

podle Hegela možné až v okamžiku, kdy tyto historické změny mohly být fixovány ve státních akcích. V předtřídní společnosti se historické vědomí fixovalo především v mýtech. Proto mýty představují — jak postřehl už Vico — vnitřní historii této společnosti.³

Historie se od počátku konstitovala jako součást vládnoucí ideologie vládnoucích tříd, jejími producenty i konzumenty byli především příslušníci vládnoucích tříd, příslušníci porobených tříd byli z jejího dosahu buď vyloučeni úplně anebo se jim dostalo — pokud ovšem nebyli ve službách vládnoucí třídy — pouze drobtů tohoto vědění (například historické příklady, které figurovaly ve středověkých kázáních, příklady, které mj. měly zdůraznit fragilitu lidské osobnosti). V dějinách historiografie je názorně vidět, že porobené třídy byly vyloučeny z vlastní historické tvorby. Názorně je to možno prokázat v antice, kde se vlastně nesetkáváme ani s opozičním typem historiografie, nebo ve středověku, kde vytvoření jiného než ryze feudálního historického obrazu bylo možné až se vznikem svobodného, institucionálně zajištěného měšťanstva. S tím souvisí, že historii příslušela především úloha fixovat státní zkušenosti vládnoucí třídy. V tom byl i smysl tzv. bezprostřední a pragmatické historie.

Tato vázanost vzniku historiografie na vznik třídní společnosti a rozvoj státu je možno velmi názorně dokumentovat na příkladě historiografie řecké. V dějinách historiografie se poukazuje oprávněně na to, že tato historiografie, jež dosáhla svého vrcholu v díle Herodotově a Thukydidově, vznikla vlastně najednou a že právě tato historiografie rozvinule kritické myšlení, které se vůbec nevyskytuje v orientálních historických záznamech. Fakticky i nejvyspělejší historiografická produkce, která předcházela historiografii řecké, tj. historické záznamy egyptské, představovaly jakýsi druh mentality, vyznačující se především oslavným tónem na jednotlivé panovníky.

S tím souvisí i skutečnost, že se v těchto civilizacích nemohla dobře rozvinout ani myšlenka podstatné historické změny. Dějiny se vlastně redukovaly jen na to, co je znovu a znovu nutno dělat, přičemž se vlastní historické akce interpretovaly z hlediska oslavy jednotlivých panovníků, jejichž vláda se oceňovala především podle toho, kolik protivníků zničili. V této souvislosti můžeme mluvit pouze o jakýchsi šablonovitých modelech, odchylkách od těchto modelů a obnovení těchto modelů. Souvisí to nepochybně s tím, že podle orientálního či egyptského myšlení mohl vlastně plně politicky jednat jedině král.⁴

Ze vedle této státní a královské šablonovité koncepce existovalo poněkud odlišné historické povědomí jednotlivých tříd a vrstev, o tom nám

³ Srovnej souhrnně Angela Maria Isoldi, *Il mito nel pensiero di Vico v: Omaggio a Vico*, Napoli, s. 97–42.

⁴ R. C. Dentan, *The Idea of History in the Ancient Near East*, New Haven-London 1966.

názorný doklad podává sám Herodot ve druhé knize svých Dějin.⁵ Herodotovi se zde podařilo zachytit, jaké představy měl o svých historických představitelích lid, deptaný otrockými úkony.

Rozborem těchto Herodotových míst se dá ovšem ukázat, jak lidové historické povědomí zacházelo s vlastními historickými skutečnostmi, jak se v něm slučovalo neslučitelné a naopak se oddělovalo to, co spolu úzce souvisí. Zde nutno hledat i vlastní reálný důvod četných kritických připomínek k Herodotovi. Herodot prý do egyptských dějin promítl něco, co v nich nemůžeme nalézt.⁶

Ve srovnání s orientálními a egyptskými historickými záznamy vyznačuje se řecké dějepisectví především jistým stupněm kriticismu a snahou vysvětlit jednotlivé jevy přirozeným způsobem. V jistém smyslu by se dalo říci, že právě tento kriticismus umrtvil vlastní mýtické povědomí historických souvislostí a že navíc sehrál důležitou úlohu v okamžiku, kdy se bylo nutno vyrovnat s dědictvím Egypta a Orientu, v němž bylo nutno oddělit to, co má trvalou hodnotu od toho, co lze označit jako produkt jakéhosi zmytizovaného pragmatismu. V demystifikační úloze plnilo tedy řecké dějepisectví obdobnou úlohu jako geografie, s níž bylo konečniců v počátcích úzce spjato a jako filozofická antropologie.

První stupeň této demytologizace představuje pokus uspořádat racionálně samotné mýty a najít v nich pevný bod, o nějž by se mohl opřít vlastní historický výklad⁷ — připomeňme, že v Řecku skoro úplně chybělo historické povědomí toho, co se událo před VI. stoletím. Vyšší stupeň demytologizace se projevil ve spojení geografie s historickými poznatky, nezapomeňme, že rozšíření zeměpisných obzorů, jehož jsme svědky zvláště ve století VI., neobyčejně musilo přispět k celkové demytologizaci představ o světě.

Dějepisectví tak vlastně připadl úkol zaplnit prostor, který mohl být konstruován na základě zeměpisných racionalistických schémat. Klasický doklad toho představuje dílo Hekataiovo.⁸ Hekataios se nepochybně zasloužil o racionalistický schématický obraz světa v geografii, který u něho šel ruku v ruce s racionalistickým prosvícením mýtů, a tak se dostal na půl cesty k vlastní historii. Právě Hekataios vystoupil s myšlenkou, že je nutné objasnit vznik a funkci jednotlivých tradic dříve, než si můžeme učinit obraz o tom, co v jednotlivých tradicích představuje skutečné historické jádro. Hekataios byl ovšem celkově skeptický k mýtům a sta-

⁵ Herodotos, Dějiny aneb devět knih nazvaných Múzy, Praha 1972, s. 101 n.

⁶ Kurt von Fritz, Die griechische Geschichtsschreibung, Sv. I, Berlin 1967, s. 158 n.

⁷ F. Jacoby, Ueber die Entwicklung der griechischen Historiographie, *Klio* 1909, s. 80–125; H. Strassburger, Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung, Wiesbaden 1966; A. Momigliano, *Storiografia greca*, v *Rivista storica italiana* 1975, s. 17 n.

⁸ L. Pearson, *Early Ionian Historians*, Oxford 1939, s. 35 n.; A. Momigliano, *Storiografia greca*, *Rivista storica italiana*, 1975, s. 19 n.

⁹ Kurt von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung*, sv. 1, Berlin 1967, s. 77 n.

věl se proti tomu, aby na jejich základě byla tradována historie. Šel tedy v racionalistickém výkladu dále než jeho bezprostřední následovníci, kteří při pokusu o racionalizaci mýtů utkvěli u jakési pouhé jejich katalogizaci.⁹

Jakkoli tedy byly v řeckém myšlení dány jisté předpoklady k demyologizaci historických skutečností již před Herodotem, jakkoliv se u Hekataia a několika jeho následovníků setkáváme s pokusem vyplnit abstraktní geografická schémata historickým obsahem, nelze nevidět, že ke skutečné historiografii zde ještě bylo daleko. Že se tato historiografie — jak o tom svědčí koneckonců Herodotova *Historiés apodexis* — objevuje jaksi najednou, a to v dokonale podobě, toho předpoklad je nutno hledat v dalším rozvoji řecké polis a zvláště aténské demokracie Periklova období, jež byla v hlavách současníků spojována s výsledkem řeckoperských válek, který umožnil vůdčí úlohu Atén.

Řeckoperské války vedly i k vědomí sounáležitosti řeckých států, k novému pojetí zahraniční politiky těchto států, která nyní vyžadovala i teoretické zdůvodnění. K tomu pak nutno přičíst i vliv řecké demokracie, dále skutečnost, že účast širších vrstev na politice vyžadovala i vyšší stupeň komunikace, neboť otázky formy státu přestávaly být záležitostí jednotlivce nebo úzké skupinky několika privilegovaných příslušníků vládnoucí třídy. Z toho důvodu se stal zákonitě aktuálním problém větší komunikace širších vrstev obyvatelstva, vlastně všech příslušníků vládnoucí otrokářské třídy. S tím souvisela i problematika racionalizace politiky. Obvykle se uvádí, že v tomto procesu sehrála rozhodující úlohu rétorika.¹⁰ Nelze ovšem pominout skutečnost, že ještě hlubší teoretické zdůvodnění politiky měla podat — počínaje Herodotem — samotná historiografie. Tím se prakticky otevřel prostor pro vlastní sféru „politického“, která se v mytickém vědomí interpretovala převážně ve spojitosti s přírodními jevy. Tak si je možno i v Herodotově díle vysvětlit tendenci odpoutat se postupně od činitelů geografických a přejít k vlastní politické historii.

Navíc si pak Herodot právě z hlediska potřeb vlastního řeckého vývoje jasně vytkl úkol zhodnotit zkušenosti, jimiž prošly státy Asie. To nám i vysvětluje, proč Herodot překročil ve svých zeměpisných exkurzech vypsání pouhých předpokladů vlastních řeckoperských válek.

Právě z hlediska racionalistického prosvícení politiky je nutno chápat i zásadu vyslovenou Thukydídem, že lidská přirozenost je vždy táž, že tedy dějiny nejsou ničím jiným než kombinací týchž konstelací a z toho důvodu jsou racionálně uchopitelné. Proto Thukydides sdílel obdiv ke státníkům, kteří se dovedli nejen poučit, nýbrž kteří dovedli na základě historických zkušeností vyvodit správné prognostické závěry

¹⁰ I. M. Tronskij, *Istorija antičnoj literatury*, Leningrad 1951, s. 185 n.; G. F. W. Hegel, *Dějiny filozofie*, sv. II, Praha 1965, s. 9 n.

do budoucnosti. Přitom si byl Thukydidés vědom toho, že takovouto funkci může historie plnit jen v tom případě, že vyjde z toho, co se skutečně stalo — odtud důraz na pravdivost historického zjištění, odtud důraz na zásady, které tvoří skutečně předpoklad vědeckého dějepisu.¹¹

Při tom všem si byl Thukydidés přímo vědom toho, že tento nový názor na dějiny byl možný jen v aténské demokracii; ne náhodně v druhé knize opěvoval přednosti aténské demokracie a byl přesvědčen o výjimečnosti své doby. Důležité je, že Thukydidés dodal tomuto vědomí výjimečnosti, jež vyjádřil ve známé Periklově řeči,¹² i teoretického zdůvodnění a to v proslulém úvodu „archaiologia“,¹³ v němž se stavěl proti staršímu pojetí dějin jako dějin úpadku, tedy proti představě původního zlatého věku a ukazoval, že současné údobí bylo nejpokročilejší v lidských dějinách. Tak Thukydidés musil nutně dojít k představě o primitivnosti řeckých poměrů v období trojské války, která podle něho musila mít ráz mnohem skromnější, než jaký si bylo možno vytvořit na základě představ homérských zpěvů. Herodot si tak výrazně kladl otázku, kde stojíme v historickém vývoji a dopracovával se jasně i k jakési srovnávací metodě; srovnával stav Řecka v období války trojské se stavem některých současných zaostalých řeckých kmenů. Ve vědomí výjimečnosti přítomnosti je nutno hledat základ Thukydidova historického relativismu — Herodot se v podstatě stavěl proti tomu, aby se vztahy minulé doby posuzovaly kritérii období současného.

Snahou po racionalizaci je pak možno pojmout i Thukydidovo úsilí vysvětlovat jednotlivé politické a historické jevy na základě vztahů příčinných. I tato stránka Thukydidovy metody souvisí s tím, že Thukydidés vylučuje z dějinného procesu boha — božstvo hrálo ještě důležitou úlohu u Herodota — a tak zbavuje dějiny posledního mytického prvku. Dokonče i samotnou náhodu vysvětluje jako projev vnějších přirozených konstelací.

Z hlediska zesvětšení a racionalizace historie můžeme pochopit, proč Thukydidés a historik jdoucí v jeho stopách Polybios kladou takový důraz na dějiny politické.¹⁴

Jedině v politických dějinách je totiž podle těchto autorů možno dodržet zásady přirozeného výkladu, jediné v nich je možno vyloučit boha z dějinného procesu. A přitom politické dějiny u Polybia, to jest univerzalizmus koncipovaný na základě mocenského vzestupu Říma, to je teoretické zobecnění zkušeností několika politických garnitur římské

¹¹ Hermann Strassburger, *Die Entdeckung der politischen Geschichte durch Thukydidés*; v: *Wege der Forschung, Thukydidés, Darmstadt 1968*, s. 498 n.; C. N. Cochrane, *Thukydidés and the Science of History*. Oxford 1929.

¹² *The complete Writings of Thukydidés*, New York 1934, s. 105 n.

¹³ Tamtéž, s. 3–15.

¹⁴ Walter Siegfried, *Studien zur geschichtlichen Anschauung des Polybios*. Leipzig, Berlin 1928.

vládnoucí třídy. Právě z hlediska potřeb této politiky je možno opět pochopit Polybiův důraz na příčinné vysvětlení politických jevů, na jakési zákonitosti, jež tyto jevy spojují; odtud snaha ověřit si tyto zákonitosti i na zkušenostech řeckého historického vývoje, na nichž bylo možné především analyzovat vztah vnitřních a vnějších faktorů.

Na základě zkušeností řeckých dějin charakterizoval vlastně Polybios základní politické síly v současném Římě. Jak známo, celá šestá kniha Polybiových *Historiai* je z tohoto hlediska věnována posouzení římské ústavy, která správnou kombinací jednotlivých elementů umožnila vlastně mocenský vzestup Říma.¹⁵ Tím si lze i vysvětlit, proč ještě více než u Thukydidy se u Polybia setkáváme s důrazem na vlastní sociální příčiny jednotlivých jevů — sociálními příčinami vykládá Polybios nejen vojenské neúspěchy Karthaga, nýbrž i vlastní úpadek Řecka.

Pokusili jsme se v této skice ukázat, jak právě u řeckých historiků typu Herodota, Thukydidy a Polybia byla zcela účelově nahrazena problematika historického povědomí vlastní problematikou historického vědomí, které mělo bezprostředně sloužit racionálnímu uchopení vlastních motivů politiky vládnoucí třídy. Měla-li se vládnoucí třída z dějin skutečně poučit, bylo nutné, aby politickohistorické jevy byly zobrazeny skutečně adekvátně, aby byly i příčinně vysvětleny a plně demythologizovány.

Ve srovnání s tímto typem historiografie znamená vlastní římská historiografie vlastně krok zpět a možno říci, že u Livie 'v ní jde o jisté využití určitých prvků historického povědomí. Nejde ovšem o povědomí bezprostředně dané, nýbrž o povědomí profiltrované bezprostřední politickou koncepcí — na ukázkách, které se nepochybně uchovaly z historického povědomí, měly být ověřeny základní politické vlastnosti, jež určovaly chod římských dějin a vytvořily základní předpoklad vlastní superiority Říma. Tím se toto dějepisectví dostává v politickém slova smyslu do roviny dějepisectví moralizujícího, v němž do pozadí ustoupila jak otázka kritického přístupu, tak otázka pravdivosti a originality. V období císařském pak přirozeně tento étos, který využíval zkazek historického povědomí, odpadl a historie ztrácí svůj aktivně politický charakter; odtud omezení radiu historie na nejužší sféru římské vládní hierarchie, odtud i jasný psychologismus Tacitův, který má výslovně moralizující ráz a u něhož se navíc historie rozplývá v detailech. Zde nutno například hledat i zdroje příslovečného Tacitova relativismu, jeho morálních odsudků, doprovázené vírou v úlohu pouhé náhody v dějinách.¹⁶

Vůbec je zřejmé, že se v údobí římského císařství úloha historie značně redukuje. Dio Cassius vidí příčiny toho jevu v tom, že politika

¹⁵ Des Polybios Geschichte, Stuttgart 1858, Buch IV–VII, s. 1 n.

¹⁶ Jürgen Kroymann, *Fatum, Pors, Fortuna und Verwandtes im Geschichtsdenken des Tacitus*, Wege der Forschung, Darmstadt 1969, s. 130 n.

je vedena tajně a že nikdo nedokáže při množství událostí odehrávajících se stále v nesmírné oblasti celé říše kontrolovat úřední, to jest dvorskou tradici.¹⁷ Samotná historie se tedy rozpadá, počíná se pěstovat životopisná literatura (Suetonius, Plutarchos), probouzejí se zájmy antikvářské a spisují se obecné komplikace římských dějin Každé z těchto odvětví je pak poznamenáno negativními rysy. Tak pokud jde o životopisnou literaturu, operuje tato anekdotami, klepy, často se mění ve skandální dvorskou kroniku, obecné přehledy římských dějin trpí rétoričností a diletantismem, ztrácí se kritický smysl a marné je volání Lukiána ze Samosat po kritériích řeckého dějepisce, která snad dovede, byť ovšem v neúplné podobě, uplatnit Ammianus Marcellinus. Je přímo příznačné, že císařská doba nedovolila vytvořit jedinou tvůrčí syntézu univerzálních dějin. Již v prvním století jsou obecné dějiny Diodorovy spíše jakousi sbírkou excerpt, ze světových dějin Trogových je dokonce vypuštěna samotná římská říše.

Můžeme tedy říci, že ani v antice nebyl typ historického myšlení, s nímž jsme se setkali u Thukydidy a Polybia, a který vedl k příčinnému vysvětlení jevů, směrodatný — a naopak po mnoha stránkách dochází později k úpadku — ovšem nezapomeňme, že polybiovské formy antické historiografie a dokonce i naivní formy středověké historiografie nějakým způsobem zprostředkovaly vládnoucí třídě určité politické představy.

Je známo, že se funkce historiografie po této stránce znovu rozšířila a prezentovala v humanistickém období; v italských městských státech opět sloužila k zdůvodnění těchto státeků a výjimečnosti jejich ústav, pro něž se předobraz hledal v antice (například celé humanistické florentské dějepisce je založeno na těchto aspektech). Ovšem i zde můžeme vést rovnítko mezi tím, kdo historické představy recipoval a mezi občanem městského státu.¹⁸ Tuto funkčnost renesanční historiografie ve vztahu k městskému státu můžeme sledovat až do detailů. Je například možno ukázat, že celá koncepce antického Říma, která se v renesanci obnovuje a již vyjádřil plně Petrarca, byla spojena s povstáním Coly da Rienzo. Prakticky měla zdůvodnit vytvoření jednotného italského státu, založeného na jakémsi svazku měst a zapadala tedy plně do plánů sjednocení Itálie, s nimiž se setkáváme již od doby Dantovy. Ovšem dodejme, že v republikánské podobě nebyla tato představa dosti dobře nosná a Machiavelli sám seznal, že sjednocení Itálie není možné na základě těchto představ uskutečnit.¹⁹ Republikánské představy se proto přímo spojují s vlastní existencí městského státu, konkrétně Florence, a činí se, jak je tomu především v případě florentských kronikářů, pokus zdů-

¹⁷ J. Dobláš, *Dějepisectví starověké*, Praha 1948, s. 281.

¹⁸ H. Baron, *The Crisis of the early Italian Renaissance, Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*. Princeton New Jersey 1955.

¹⁹ J. Kudrna, *Machiavelli a Guicciardini. K typologii historickopolitického myšlení pozdní italské renesance*, Brno 1967, s. 16–24.

voňat římskými dějinami — hlavně Liviem — prioritu Florencie a florentského republikánského zřízení a to i z hlediska obrany tohoto zřízení před možnými útoky jiných italských států, v nichž se vyvinula vládní forma tzv. signorie. Příznačné je, že se právě ve státech tohoto typu rezignovalo na republikánskou ideologii, tedy i na ahistorické představy republikánského Říma.²⁰ Dá se dále ukázat, že historické představy starého Říma vyhovovaly ve Florencii především střednímu měšťanstvu (popolo), kdežto složky tzv. tučného lidu (popolo grasso) nadále inklinovaly ke středověkým představám nebo s nimi byly náchylny ke kompromisu anebo antické představy opustily z hlediska jakési mocenské ideologie přítomnosti (případ Villaniho, pozdního Salutatiho nebo Guicciardiniho).

Velmi úzce s představami republikánské tradice souvisí i představa koncepce třídních bojů, která — jak ukazuje příklad Machiavelliho — vyhovovala sice střednímu měšťanstvu, ale byla v naprosté opozici k vlastním představám italských signorií. Proto například v období medicejského panství bylo vědomí republikánské tradice ve Florencii systematicky odbouráváno. Na druhé straně je ovšem nutno vidět, že se historické vědomí a povědomí založené na těchto tradicích mohlo stát ideologií protimedicejského odboje a nakonec i nově ustavené republiky (1494 až 1512).

Je pravda, že v renesanční historiografii šlo o typ historiografie, který se plně emancipoval od středověkého pohledu na dějiny. Ovšem dodejme, že i v době největšího rozkvětu této historiografie se širším masám dostávalo nadále církevně feudálního obrazu historického vývoje.

Z toho, co jsme prozatím uvedli, vyplývá, že otázka historického povědomí není a nebyla jen otázkou nějaké bezprostřední historické paměti, nýbrž že v ní šlo o zprostředkovaný proces, který vedl k pojmové sebereflexi, přičemž se názorně používalo i vzorů, které mohly být přejaty i z jiných historických epoch. Tak například renesančnímu politickému životu a s ním spjaté historiografii udávala vzor římská virtus, která byla i vlastním hodnotovým měřítkem při posuzování historických jevů.

Ve vývoji evropského myšlení dalších století (tj. století 16. a 17.) je pak zajímavá ještě jiná skutečnost, totiž, že dochází k diskrepanci ve vývoji pojmových prostředků historie a historií samotnou. Rozhodně šly výboje buržoazního myšlení až do 18. století spíše po stránce státní teorie, a to především v nových přirozenoprávních, značně ahistorických teoriích (Hobbes, Spinoza), kdežto vlastní historie byla těmito teoriemi prakticky dotčena jen okrajově. Tím si je možno například vysvětlit i antikvizující ráz samotné historie až do 18. století, způsobený v nemalé míře i tím, že historie byla využívána a zneužívána v náboženských sporech, kdežto teprve historická koncepce osvícenství vyvodila plné závěry z nově se konstituujících poměrů.

²⁰ Tamtéž, s. 76.

Historie osvícenství je psána totiž nejen z hlediska nově se konstituující občanské společnosti a je zaměřena proti starší formě politické historiografie, nýbrž vychází i z jiných metodologických principů (operuje například s ideou zákonitosti). Našla-li tato historiografie masové rozšíření, o čemž svědčí například počet vydání Voltairových nebo Montesquieuových spisů, bylo tomu především proto, že se historickými koncepcemi kritizovala současnost — mimoto tyto historiografie propagovaly vládní formy, jež byly v rozporu s vládními formami feudálními. V tom byl i jakýsi pragmatický ahistorismus této koncepce, který se ukázal (případ Montesquieuův) způsobilejší k pochopení historických souvislostí než mnohé odrůdy historismu 19. století.

Pro osvícenskou historiografii bylo především typické spojení vlastního historického přístupu s koncepcemi ústavními. Odtud například u Montesquieua důraz na průzkum podstaty jevů, jimiž se řídí vlastní život státu.²¹ Proto nepřekvapuje, že osvícenští historici integrují do svého pohledu na dějiny i řadu názorů přírodovědních, což se dá například bezprostředně prokázat na Montesquieuově pojetí zákonitosti. Montesquieu se v mnohém vrací k názoru řeckých historiků typu Thukydidy nebo Polybia, podle nichž se vztahy mezi lidmi řídí jakýmsi stálými pravidly. Podle Montesquieua není v podstatě základního rozdílu mezi zákonitostmi, které platí mezi lidmi, a zákonitostmi, jimiž se řídí vztahy mezi věcmi, s výjimkou ovšem toho, že příroda zná pouze nutné vztahy, kdežto v lidských dějinách je možné tyto vztahy usměrnit.

V těchto názorech, které na první pohled znějí abstraktně, se obráží historické vědomí a možno říci falešné vědomí, které vztahy buržoazní společnosti zaměňuje za společenské vztahy vůbec. Právě tyto představy dodávají podklad pro vlastní kritiku třídy feudálů.

Je nepochybné, že osvícenství z těchto pozic neobyčejně rozšířilo obzor historie; ovšem na druhé straně měla historie sloužit jako doplněk a jako báze zdůvodnění vlastních státoprávních teorií. Ovšem dodejme, že právě tím se vlastní báze historie neobyčejně rozšířila. Odtud například Montesquieuovy úvahy o významu členitosti teritoria pro vlastní historický proces anebo jeho teorie o kolektivním a individuálním vlastnictví či jeho úvahy o funkci náboženství v dějinách. Montesquieu mohl názorně ukázat, jak je náboženství vázáno na stát a jak dokonce usměrňuje i mravy národů.²²

Hlavní ovšem je, že se nyní v historické koncepci počíná jasně diferencovat mezi státem a národem, mezi létat a nation, setkáváme se nyní i s pokusy vypsát i dějiny občanské buržoazní společnosti. Proto například Voltaire doporučuje, aby se věnovala pozornost návykům a příčinám

²¹ De l'esprit des lois par Montesquieu, Paris 1927, s. 8; M. P. Baskin, Monteskie, Moskva 1965, s. 59 n.

²² De l'esprit des lois per Montesquieu, s. 100.

toho, z čeho se vytváří blahobyt národů, mimo jiné i historii věd, a to především věd přírodních. Na druhé straně ovšem musíme vidět, že Voltaire vychází z přirozenoprávních kritérií tam, kde posuzuje jednotlivé státní a politické skutečnosti a vychází z předpokladu, že politický řád má zajistit svobodu a majetek prostřednictvím zákonů. Jak u Voltaira tak u Montesquieua se klade za vzor společenský stav, který vznikl v Anglii po slavné revoluci.

Málokterému mysliteli je zajisté možno přičíst takovou zásluhu o vytvoření nového historického vědomí jako Herderovi.²³ Herder nejvýrazněji vyjádřil novou ideu pokroku v dějinách, odvrhl teologický výklad historických procesů a jasně určil, že historické jevy je nutno zkoumat na základě jejich vnitřních zákonitostí. Herder uvedl do historického vědomí plně kategorii národa a posuzuje negativně funkci státu. Jeho filozofie dějin, zaměřená proti tradiční historiografii předosvícenského typu, si kladla za úkol postihnout hlouběji vlastní historické souvislosti a zdůvodňovat rovnost jednotlivých národů. Tím například mohla i přispět k vytvoření historického vědomí národů slovanských.

Již od renesance a hlavně pak v 19. století se na rozdíl od antiky a hlavně pak od středověku vytvářejí i předpoklady pro metodologickou diferenciaci historického myšlení v neposlední řadě byla pak tato diferenciaci uspišena novodobými buržoazními revolucemi. I zde šlo povětšinou o vztah zprostředkovaný, revoluční změna se zabudovává jako integrální součást do historického vývoje. Ovšem teprve až díky Francouzské revoluci se stala historie dominující disciplínou humanitní — historie se stala základní školní disciplínou, takže 19. století bylo v pravém slova smyslu označováno jako století historické. Historií se počinají zdůvodňovat pretenze vzájemně se potírajících tříd či třídních seskupení, jí se zdůvodňuje nejen státní politika, nýbrž i národní sebeuvědomění. Přitom je nutno vidět, že i samotná revoluce operovala určitými historickými představami. Revoluce zdůraznila především myšlenku úpadku přežilých státních forem, odhalovala ve svých politickohistorických představách parazitismus vládnoucích tříd, vytyčujíc zároveň i požadavek celkové regenerace lidstva. Z historických představ vystoupila do popředí především představa republikánské formy vládní. Marx, jak známo, ukázal, v čem právě tyto požadavky přispěly ke klamu samotných revolucionářů „Robespierre, Saint Juste a jejich strana zahynuli proto, že směšovali antické, realisticko-demokratické společenství, založené na skutečném otroctví, s moderním spiritualisticko-demokratickým zastupitelským státem, založeném na emancipovaném otroctví, na občanské společnosti“.²⁴

Po revoluci pak v řadě případů docházelo ke spojení politiky a histo-

²³ A. V. Gulyga, Herder, Moskva 1963.

²⁴ K. Marx-B. Engels, Spisy, sv. II, Praha 1957, s. 141.

rie, historie se stala i doménou literatury (připomeňme v této souvislosti i úlohu historického románu).²⁵ Možno říci, že kolbiště politiky se přeneslo právě i na pole historie. Historickými argumenty se zdůvodňovala hodnota ancien régimu, stejně ovšem historickými argumenty zdůvodňovalo svou politiku i měšťanstvo, s historickými argumenty se setkáváme i při zdůvodnění agrárních reforem, a to vše na pozadí kolektivního povědomí Francouzské revoluce a toho, co jí následovalo.

Historické směry se tedy začínaly markantně odlišovat podle toho, jaký poměr měly k revoluci.²⁶ Historie vypracovala určitý model revoluce — příznačně se ovšem velcí buržoazní historici typu Guizota orientovali spíše na model anglické než francouzské revoluce — model, který však po jeho praktické realizaci tito historici povětšinou opustili. Z hlediska současných politických cílů hledaly se nyní i paralely v minulosti, takže například autoři, kteří stáli na pozicích buržoazních, objevovali předchůdce buržoazní politiky ve středověkých městských komunách a neváhali dokonce hledat i předchůdce buržoazních revolucí, například v jacquerii, povstání Watta Tylora nebo jak tomu bylo u nás v husitství. Tito historici propagovali svým dílem víceméně i účinnou literární formu a později bude moci pozitivisticky orientovaný francouzský historik G. Monod obvinít tzv. francouzskou historiografii období restaurace z toho, že byla spíše literaturou než vědou.²⁷ Skutečně historici typu Thierryho přinesli do historie i formu historického koloritu, plastického mnohdy dramatického vyprávění, čímž skutečně přiblížili historiografii krásné literatuře,

Na druhé straně musíme však vidět, že tito historici vycházeli z určitých představ politických, představ protifeudálních a protiabsolutistických, promítající je bezprostředně do minulosti. Tak podle nich byl feudalismus především formou germánského výboje, kdežto od prvku románského v raném francouzském období vedla pak podle nich přímá cesta k novodobé francouzské buržoazii. Rozhodující ovšem je, že těmto historikům splývají dějiny francouzského národa s dějinami utiskovaných tříd a vrstev, hlavně ovšem francouzského měšťanstva. Tím lze mimo jiné i vysvětlit, proč tito historici přes řadu prvků vysloveně romantických podrželi i řadu myšlenek francouzské osvícenské historiografie a proč se postavili proti pouhému kvantitativně evolucionistickému pojetí teorie, které podle nich vyhovovalo především představitelům starého režimu. Odtud například Guizotovo učení o kvalitativní rozrůzněnosti

²⁵ G. G. Reisov, *Francuzskij istoričeskij roman v epochu romantizma*, Leningrad 1958, s. 69 n.

²⁶ K. Epstein, *Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland. Der Ausgangspunkt. Die Herausforderung durch die französische Revolution 1770–1806*. Berlin, Propyläen 1975.

²⁷ G. Monod, *Du progrès des études historique en France depuis le XVI. siècle*, *Revue historique I*, s. 30 n.

jednotlivých historických epoch. Je nepochybné, že právě tito historici vyjádřili nejvýrazněji historické vědomí třídních bojů, zastavili se ovšem tam, kde měli postihnout revoluční úlohu proletariátu. Navíc se pak na jejich díle dá sledovat, jak výsledek revoluce 1830 a 1848 jejich někdejší pojetí třídních bojů otupil a jak oni sami chtěli nyní přispět k posílení monarchistického principu. Na jejich díle se dá i sledovat, jak dovedli vědomě postavit anglickou historickou tradici proti tradici buržoazní revoluce francouzské, spatřující v anglické revoluci pozitivnější řešení.

Nepochybným kladem této historické produkce bylo, že integrovala i pojem národa s občanskou společností a že odmítla identifikovat historii s historií státu.

Po únorové revoluci se tento typ historiografie diskvalifikoval jako nevědecký. Ovšem právě v této době ztrácela historie v řadě čelných kapitalistických zemí svůj široký základ a v mnohém byla její pozice oslabena nastupující sociologií, která porevoluční buržoazní realitě vyhovovala lépe než univerzálně pojatá starší koncepce.

Jistěže specializace, jíž historie procházela, nepřispěla k jejímu vlivu, její podíl na vytváření společenského vědomí se zmenšil, na druhé straně je ovšem zřejmé, že právě pozitivisticky orientovaná historiografie vyhovovala potřebám státu (například ve Francii se scientisticky orientovaná historiografie prosazovala právě v období Napoleona III.).²⁸

Pozitivisticky orientovaná historiografie pak pomáhala vytvářet protirevoluční ideologii, ovšem na rozdíl od protirevoluční ideologie typu de Maistra nyní protirevoluční z pozic buržoazie, která se cítila ohrožena revolučním proletariátem. Bylo například příznačné, že se ve Francii buržoazní pozitivisticky orientovaní historikové pokoušeli podlomit vědomí historické kontinuity s osvícenstvím. Tainovy *Les origines de la France contemporaine* obviňují ze všeho „zla“ revoluce právě osvícenství.²⁹ Na druhé straně ovšem buržoaznědemokratické křídlo (ve francouzské politice například Clémenceau) nastolilo kontinuitu s francouzskou buržoazní revolucí. V tomto směru se pak oživil zájem o historiografii restaurace — to jest historiografii Guizota, Thierryho a Micheleta.

Zemí, v níž historiografie podržela výlučné postavení, bylo Německo, kde až na několik výjimek byla historie podřízena junkerskoburžoaznímu státu, jehož vytvoření prosazovala. Specifikem této historiografie bylo, že se přidržela některých liberálních zásad, i když vcelku vyjadřovala reakci shora na revoluci.³⁰ Proto tato historiografie odmítala teorii při-

²⁸ J. Kudrna, *K vývojovým tendencím pozitivistické historiografie*, ČsČH 1976, s. 7 n.

²⁹ H. Taine, *Les origines de la France contemporaine*. 12 sv. Paris 1920–1922.

³⁰ H. Schleier, *Zur Auswirkung der Reichsgründung auf historischpolitische und methodologische Konzeption der bürgerlichen deutschen Geschichtsschreibung*, v: *Die preussisch militaristische Reichsgründung*, sv. II, 1971, s. 517.

rozenoprávní, vycházející z individua, a obhajovala mocenské pretenze státu. Orgánem těchto historiků se staly Preussische Jahrbücher, na jejichž stránkách němečtí historici přímo vystupovali s požadavkem sjednotit Německo shora, to jest prostřednictvím pruské politiky a pruského výboje. Navíc pak v pruské armádě spatřovali účinný prostředek proti sociální revoluci. Tím si je možno vysvětlit, proč právě tito historici obrátili mnohem větší pozornost na dějiny současnosti, z výrazně historických témat pak především na problematiku konstituování pruské moci.

Působnost tvorby těchto historiků je možno zdůvodnit silným politickým patosem; ovšem na rozdíl od západoevropských liberálních historiků byla u nich politika přímo podřízena politice junkerskoburžoazního státu.

Je nepochybné, že historici tzv. pruské školy, kteří vyšli z modifikovaného liberalismu, pomohli k moci Bismarckovi, domnívajíce se, že po sjednocení Německa bude možno prosadit některé liberální principy. Ale většina historiků této školy se pak smířila s realitou, která vyplynula s bismarckovského sjednocení, a někdejší svá „příliš liberální“ stanoviska odvolala. Tak se z těchto historiků stali stoupenci tzv. reálné politiky síly, zahalené ovšem do řady morálních principů.³¹

Je možno říci, že až na malé výjimky byla tato historiografie jednotná v poměru k novému státu. Pouze někteří z těchto historiků jako Th. Mommsen a H. Baumgarten si byli vědomi problematičnosti této politiky a Mommsen dokonce obvinil Bismarcka z toho, že zlomil národu páteř.

Od devadesátých let potvrdila pak tato historiografie své výjimečné postavení tím, že podpořila agresivní cíle německého imperialismu.³² Hlásala nadále převahu zahraniční politiky nad politikou vnitřní, promítla rankovský ideál rovnováhy evropských mocností do světových dimenzí a fakticky tak zdůvodňovala nutnost nového rozdělení světa mezi imperialistické mocnosti.

S tím souvisel i důraz, který tito historikové kladli na mravní a ideovou převahu německého principu založeného na individualitě před egalizujícími kvalitami západních demokracií. Dějepisectví tak bylo přímo začleněno do rámce antidemokratické propagandy.

Principem individuality a s ním souvisícím principem kvalitativní rozrůzněnosti se měla dotvrdit nadvláda junkerů a kapitalistů v Německu. S tím souviselo i vytváření apologetiky státu. Stát se měl nyní představit jako organická jednota, začleňující národ a individuum, celek a část, svobodu a moc. Právě tito historici pomohli vytvořit principy státní politické etiky, která měla přispět k upevnění moci junkerskoburžoazního státu.

Německý případ naprosté dominance historie je v něčem výjimečný,

³¹ J. Kudrna, *Historie, Filozofie, Politika v NSR*, Praha 1964, s. 37 n.

³² J. Kudrna, *tamtéž*, s. 50 n.

stejně výjimečný je i ucelený protirevoluční komplex názorů, zaměřených důsledně proti buržoazním revolucím a západním formám liberalismu.

Je konečně příznačné, že se ve srovnání s Německem vytváří například ve Francii historické povědomí z jiných zdrojů. Po krátkém období po Pařížské komuně, pro něž byla charakteristická díla zaměřená proti revolučnímu principu (Fustel de Coulanges), proti buržoazním revolucím a buržoazní ideologii (počítaje v to osvícenství), jsme ve Francii svědky toho, že se v důsledku nebezpečí monarchistické restaurace počíná francouzská revoluce opět hodnotit pozitivněji. Ne náhodně se na pařížské Sorbonně zakládá stolice pro obor francouzské revoluce a nemalou úlohu zde sehrála Společnost historie revoluce. Jestliže A. Sorel ještě byl ochoten ocenit revoluci jedinečně potud, pokud zvýšila zahraničné politickou prestiž Francie, pak se počínaje Aulardem činí pokusy využít revoluce pokud možno vcelku.

První profesor dějin francouzské revoluce Aulard schvaluje již akce jakobínů a zdůrazňuje nutnost revoluční války. A. Mathiez plně ospravedlňuje Robespiera.³³

Zmínil jsem se o typu německé buržoazní historiografie obšírněji proto, že její metodologické zásady pronikly v devadesátých letech do historiografie řady evropských zemí, u nás se zásady novorankovské historiografie ujaly především v tzv. Gollově škole. Tato celá recepce (Monod a Revue historie ve Francii, Acton v Anglii, Gollova škola u nás, v Polsku především tzv. krakovská škola) byla uzpůsobena k tomu, aby při přechodu k imperialismu pomáhala zviklat povědomí národně demokratických tradic, u nás při nejlepším šlo o relativizaci a zpochybnění koncepce Palackého. V jistém směru mohla Gollova škola využít pramených omylů a interpretačních nepřesností starší historiografie. Ovšem na druhé straně je nutno vidět, že se s odbornějším počtem čtenářů historických děl značně redukoval, takže se tím přímo otevřela půda i pro širší uplatnění historického románu. Je možno říci, že historické povědomí vytvořil u nás nejen Palacký, nýbrž především Jirásek, který vycházel z Palackého orientace na husitství, kdežto Gollova škola od této koncepce postupně ustupovala a přesunovala těžiisko hodnocení na jiná období národních dějin. Ovšem vybudovat protiváhu k Palackého koncepci se dařilo jen velmi pomalu, a to přesto, že se někteří příslušníci Gollovy školy snažili popularizovat své názory publicisticky. Je zřejmé, že dosah tohoto typu historiografie na tvorbu historického povědomí nelze přeceňovat, ježto nový přístup k dějinám se do historického povědomí dostával především zprostředkovaně.

³³ A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*. 7. sv. Paříž 1946–1948; F. V. A. Aulard, *Histoire politique de la révolution française* Paříž 1901; A. Mathiez *La Révolution française*. 3. sv., Paříž 1928–30.

Již z toho, co jsme uvedli, vyplývá, že by bylo nesprávné, představovat si vývoj historického povědomí jen v závislosti na imanentním vývoji historiografie. Naopak impulsy k jeho rozvoji — ať už v jakékoli podobě — přicházely zvnějšku. Tak například první světová válka posílila v řadě zemí tradiční historické představy, přičemž historie byla podřízena vlastním politickým cílům válčících států. Historiografie imperialistických států pak pomáhala tyto tradice reaktivizovat — v německé buržoazní historiografii šlo například o tradice Fridricha II., osvobozeneckých válek proti Napoleonovi, ve francouzské historiografii šlo o důraz na buržoazně demokratické tradice stavěné proti germánskému autokratismu.³⁴ V německé buržoazní historiografii se pak kladl důraz na německou kulturní výjimečnost oproti tzv. masovosti západních demokracií. Samozřejmě nešlo opět jen o záležitost historiků, mnohem více se zde uplatňoval historický román a publicistika.

U národů, které se pak odpoutávaly od habrbsburské monarchie, se projevovaly tendence k akcentování nezávislých národních momentů a momentů buržoazně demokratických — příznačné ovšem je, že celá buržoazní historiografie šla touto cestou velmi váhavě a u nás radikálnější obrat učinili jen někteří historici až po roce 1918, kdy se tzv. Gollova škola — s vyjimkou ovšem Golla samotného — postavila do služeb nového státu a dosti záměrně počala hledat tradice pro tento stát v historii. Přitom se musila ze svých pozic kriticky vyrovnat s husitskou tradicí, záměrně se proto nyní proti husitské tradici stavělo období Jiřího z Poděbrad či ještě spíše Karla IV. Právě první republika vedla k tomu, že historici začali aktivně zasahovat do politiky, přičemž někteří z nich se ztotožnili s hradní politikou, jiní stáli vůči hradu v opozici.

Pokus vytvořit nové historické povědomí, jež by se stalo základnou pro nové státní uspořádání, můžeme sledovat skoro ve všech poválečných státech, ovšem dodejme, že i tam se povětšinou projevuje v historiografii především konzervativismus. V některých případech šlo o konzervativismus militantní, tak tomu bylo u německých historiků, kteří psali proti uspořádání versailleského systému, jinde šlo spíše o konzervativismus umírněný, připouštějící nyní více prvků osvícenství, ovšem dodejme, že například v německé historiografii se jen výjimečně činí pokusy využít pro nový stát tradice z roku 1848 (opoziční historici byli ve většině zemí značně izolováni).³⁵

V Německu se pak stává běžným jevem, že buržoazně demokratické ideje nejsou prosazovány historiky, nýbrž outsidersy, anebo historiky, kteří byli prakticky ve své době umlčeni. Neobyčejně poučná je například v tomto směru polemika, kterou vedla oficiální německá buržoazní historiografie proti tzv. historické beletristice. Němečtí buržoazní historici

³⁴ A. Aulard, *La guerre actuelle commentée par l'histoire*. Paříž 1916.

³⁵ J. Kudrna, *Historie, Filozofie, Politika v NSR*, s. 62 n.

nevedli útok proti této literatuře snad jenom proto, že byla vydávána v nákladech nespočetněkrát větších než jejich díla, nýbrž proto, že se v této beletristice projevoval víceméně odpor k dosud převládající historické koncepci, která podávala apologetiku hohenzollernovského státu a že se tato beletristická historická literatura nezasvěšeně klonila na stranu výmarské republiky. V tomto směru například vyznívá kritická recenze W. Mommsena,³⁶ zaměřená proti Bismarckovu životopisu E. Ludwiga. Mommsen spatřuje důvody úspěchů E. Ludwiga nejen v jeho slohu či reklamě, které jeho dílu činil denní tisk — ať už tím, že je chválil anebo že k němu zaujímal kritický postoj, nýbrž i v tom, že Ludwig přizpůsobil historické souvislosti potřebě denní politiky, tj. politiky vyplývající z politické konstelace výmarské republiky. Tak jako kino vytlačuje podle Mommsena divadlo, tak literatura à la Ludwig vytlačuje vážná populární líčení odborných historiků.³⁷ Podstata útoku vládnoucího cechu proti historické beletristice tkvěla ovšem v tom, že tito literáti, stojící převážně na pozicích výmarské republiky, vyjadřovali jiné politické ideje než ke kterým se klonil vládnoucí historický cech. Tak Fritz Hartung³⁸ charakterizoval životopisce Viléma I. Paula Wieglera jako autora, který chce očeřňováním monarchistické minulosti podpořit republikánskou přítomnost a budoucnost. A historici jako Schüssler přičítali vůbec takovou schopnost literátům a umělcům, kteří — vyjádřeno s Thomasem Mannem — pochopili, že konzervativismus ztratil styk s „živým duchem“.³⁹

Přidržíte se staré tradice, musili tito historici vidět v této publicistice pamflety zaměřené proti Hohenzollernům. A navíc v ní spatřovali i produkt západní civilizace zaměřené proti německé kulturní ideji.

Zajímavé je, že ve srovnání s touto historickou publicistikou byl vliv skutečně levicové buržoazně demokratické odborné historické produkce omezený, i když politické postoje těchto historiků byly v souladu s těmito levicově orientovanými literárními kruhy. Příznačně se pak tato historiografie, která stanula v opozici vůči vládnoucímu historickému cechu, mnohdy metodologicky nelišila od autorů vládnoucího směru.⁴⁰ Jen výjimečně se někteří z těchto historiků pokoušeli využít zásad marxismu, v němž viděli převážně jen ekonomické učení. Důležité ovšem bylo, že tito levicově orientovaní historici nyní měli kladný poměr k revolucím 19. století. Tak například Hedwiga Hintzeová⁴¹ jako jedna z mála pozitivně zhodnotila francouzskou revoluci, jiní autoři vyzdvihovali význam revoluce 1848 pro německé dějiny nebo odhalovali kořeny imperialismu vilé-

³⁶ E. Ludwig, Bismarck, *Geschichte eines Kämpfers*. Berlin 1926, v: *Historische Zeitschrift* 1926, s. 614–621.

³⁷ Tamtéž, s. 621.

³⁸ Tamtéž, s. 622 n.

³⁹ Tamtéž, s. 626.

⁴⁰ H. Schleier, *Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung der Weimarer Republik*, Berlin 1975, s. 257.

⁴¹ Tamtéž, s. 272.

movského období a dostali se tak — případ P. Kehra⁴² — až k třídní analýze německého imperialismu.

Relativně největší vliv z těchto historiků měli ti, z jejichž děl bylo možno vytěžit předhistorii liberálních politických stran výmarské republiky (Bergsträsser, Valentin), nebo kteří se liberální tradicí snažili odůvodnit novou zahraničně politickou orientaci výmarské republiky.

Nutno ovšem uznat, že se právě tito historici postavili proti pruské tradici v německých dějinách. O nich je možno říci, že plně stanuli na pozicích výmarské republiky a odlišovali se jak od těch historiků, kteří se k výmarské republice chovali úplně záporně, tak od oněch, kteří byli ochotni uznat výmarskou republiku jako jakýsi kompromis z rozumu a viděli v ní především nástroj zaměřený proti socialistické revoluci. Příznačné je, že ani ti historici, kteří v důsledku víceméně vynuceného příklonu k výmarské republice usilovali o jakousi revizi dosavadní historické koncepce, nepropagovali demokratickou alternativu k německým dějinám a měli například nadále negativní poměr k revoluci 1848. Byli sice ochotni připustit, že demokracii v Německu nelze považovat za jakýsi neorganický produkt, představovali si však přechod k buržoazní formě demokracie přímo z vrchnostenského systému vilémovského Německa, jemuž se vlastně vyčítalo jen to, že nedovedl pro svou politiku získat pracující masy. Prakticky ani toto historici, kteří se klonili k myšlence tak zvané revize základní koncepce německých dějin, nenapadli pruský princip, nýbrž hledali pro něj pouze jiné zdůvodnění. Nadále pak trvali na správnosti bismarckovského sjednocení Německa, měli negativní poměr k revoluci 1789, proti níž stavěli Stein-Hardenbergovy reformy.⁴³

Vcelku je možno vidět, že právě zločinnost a nesmyslnost politiky vládnoucích kruhů, které zavinily první světovou válku, musely být jasným argumentem proti běžné historické tradici (zvláště u států poražených), vyvolala potřebu revize této tradice, vedla však jen sporadicky k hledání nových tradic.

Ještě více nahlodala tradiční obraz historie druhá světová válka, která vyvolala značný zájem o historii u generace, která se na základě vlastní zkušenosti potřebovala vyrovnat s jejími následky. Zvětšuje se tak význam historické publicistiky, historická publicistika více než kdy jindy počíná formovat historické povědomí, a to mnohem účinněji než kdy dříve buržoazní historiografie. Buržoazní historici si stěžují na to, že úloha historie se značně redukuje, mluví se o ztrátě historického vědomí zdůvodněné jednak odstraněním hegemonie národního státu, jednak přeskupením starších třídních struktur. V západním Německu se například při této příležitosti zdůrazňuje negativní vliv zničení tzv. vzdělaného měšťanstva v důsledku druhé světové války.

⁴² Tamtéž, s. 483.

⁴³ J. Kudrna, *Historie, Filozofie, Politika v NSR*, s. 62 n.

Historie, jak tvrdí A. Heuss,⁴⁴ figuruje tak nadále jako školní disciplína, vytratila se však jako živá historická paměť. Jiní historici prezentují ztrátu historické paměti jako produkt historické diskontinuity, která podle některých západoněmeckých historiků je v důsledku porážky hlubší v Německu než ve většině států,⁴⁵ které vyšly z druhé světové války vítězně.

Ovšem i zde nešlo o proces jednoduchý. Vlastní historická diskontinuita se například velmi ostře zdůrazňovala po roce 1945, od r. 1949 je však učiněn pokus využít řady starších metod, poněkud modifikovaných zásad novorankovské historiografie k posílení pozic nového státu; teprve v šedesátých letech se od těchto metod upouští a západoněmecká historiografie se dostává pod vliv sociologizujícího dějepiscetví a americké „political science“.⁴⁶ Tyto sociologizující metody vyplnily historickou diskontinuitu, jak vyplývá z dalšího vývoje, pouze na čas. Ne náhodně se počalo mluvit o ztrátě funkce historie a na školách NSR se historie likvidovala jako obor a byla nahrazována jinými disciplínami.

II.

Úkolem marxistického historika je prozkoumat, jakými cestami, jakými zprostředkujícími články se vytvářelo a vytváří historické vědomí dělnické třídy. V širším slova smyslu splývá tato otázka s osvojením marxistického pohledu na dějiny dělnickou třídou, platí zde tedy to, co Lenin uvedl o spontánním historickém vědomí, vycházejícím z bezprostředních zkušeností, a uvědoměným prvkem, který může být zprostředkován pouze marxistickou teorií. K tomu nutno přičíst pak i fakt, že se v buržoazních státech dostávalo a dostává příslušníkům dělnické třídy byť i minimálního historického vzdělání v tradičním buržoazním pojetí, tedy že vlastní marxistický výklad dějin musil být podáván v konfrontaci s těmito názory — nejde tedy zdaleka o nějaké vnější osvojení historických zkušeností, nýbrž o uvědomělý a v něčem pojmově velmi nesnadný proces.

Je dále faktem, že na vytvoření historického povědomí má rozhodující vliv revoluční politická praxe, jež je zobecňována revoluční teorií. Vystává zde totiž nutnost pochopit zprostředkovanost jednotlivých událostí a zážitků.⁴⁷

Vezměme v této souvislosti jeden velmi důležitý článek historického uvědomění, tj. stávka. Je faktem, že zpočátku převažuje u dělníků ten-

⁴⁴ A. Heuss, *Verlust der Geschichte*, Göttingen 1959.

⁴⁵ G. G. Iggers, *The German Conception of History*, Wesleyan University Press 1968, s. 245.

⁴⁶ *Unbewältigte Vergangenheit*, Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung, Berlin 1970, s. 74 n.

⁴⁷ E. Engelberg, *Ueber Theorie und Methode in der Geschichtswissenschaft*, v: *Probleme der Geschichtsmethodologie*, Berlin 1972, s. 11 n.

dence chápat stávkou jako jednotlivý hospodářský akt zaměřený proti tomu nebo onomu kapitalistovi. Teprve postupně se po určitém zobecnění stává zřejmým, že ve stávce nejde jen o toto, nýbrž o boj proti kapitalismu jako celku. Dopracovat se ovšem k tomuto historickému uvědomění předpokládá opustit bezprostřednost zážitků a pochopit širší souvislosti, pochopit podstatu třídních poměrů, úlohu buržoazního státu, nutnost a zákonitost historického procesu, opakování jistých historických událostí. Odtud je jen další krok k pochopení historické úlohy proletariátu, která sama dále ukazuje na časovou historickou podmíněnost jednotlivých antagonistických formací.

To ovšem nevyplývá již z bezprostředního historického zážitku, nýbrž musí být zprostředkováno teorií. Bezprostřední je pouze událost, stávka, zprostředkováno je ovšem poznání příčin, jež ke stávce vedly. V této souvislosti vyvstává další komplex otázek, hledání předchůdců v boji proti vykořisťujícímu řádu čili vlastní revoluční historické tradice. Přitom se vychází jak z vlastních historických tradic, tak z tradic mezinárodního dělnického hnutí, z poznatků o vývoji vlastního státu, represivní funkce tohoto státu. Samozřejmě, že čím více stávka přerůstá ve vlastní politicko-revoluční boj a v ozbrojené povstání, tím více je s ní spjata otázek historických — vyvstává problematika historických paralel a samozřejmě i poznání předcházejících revolučních akcí. Přitom všem záleží na stupni vlastního historického procesu. Tak například v ruské buržoaznědemokratické revoluci, v níž hegemonu počala hrát dělnická třída, bylo nutno objasnit, v čem je rozdíl oproti předcházejícím formám buržoazně demokratických revolucí. Nebo vyvstala otázka, jak je možno využít pro socialistickou revoluci zkušeností jakobinismu.

Názorně se vztah revoluční akce a historie obráží na Leninových názorech na historii. Lenin především ukázal, že marxisticky pojatá historie nejen vytváří vědecké a ideologické předpoklady revoluce, nýbrž že revoluce sama vede i k samotnému rozvinutí a prohloubení marxistického pohledu na dějiny. Řada kategorií, jimiž se vyznačuje leninské pojetí historie, nemohla vzniknout bez vlastního revolučního procesu. Je známo, že Lenin například viděl v buržoazní revoluci roku 1905 předěl, který vedl k prověrce názorů a k upřesnění celého historického vývoje.⁴⁶ Přímou říká, že se právě v důsledku revoluce dostala marxistická historická koncepce z kategorie první do kategorie druhé třídy. Konkrétně řečeno šlo v první etapě v boji s nacionalismem především o to, prokázat, že v Rusku se stanou určující nikoliv lidová výroba, nýbrž kapitalistické vztahy. V první fázi šlo tedy především o určení obecných zákonitostí kapitalismu, v druhé však šlo o vyřešení otázky, která třída se stane

⁴⁶ N. A. Jakovlev, V. Lenin kak istorik pervoj ruskkoj revolucii; v: Istorija i istoriki, Moskva 1972, s. 253 n.

hegemonem v buržoazní revoluci. Jinými slovy šlo o to, zda dělnická třída bude pomocníkem buržoazie, či zda se ve spojení s rolnictvem stane vedoucí silou revoluce.⁴⁹

V Leninových spisech najdeme řadu dokladů pro tuto teoretická zobecnění. Z nich vyplývá, že v devadesátých letech 19. století směřovala Leninova teoretická činnost na zvládnutí norem ekonomického a společenskotřídního antagonismu v Rusku. Lenin zdůrazňuje nutnost odhalit tento antagonismus všude, kde je překryt politickou historií, zvláštnostmi právního uspořádání a teoretickými předsudky. Zdůrazňuje, že historie má podat obraz skutečnosti jako určitého systému výrobních vztahů, že musí ukázat, jak probíhá proces vykořisťování a vyvlastnění pracujících, aniž se přitom spokojí s pouhou analýzou; musí totiž prokázat, jaké je revoluční východisko z této situace.⁵⁰

Nebylo náhodné, že Lenin vypracoval svou historickou koncepci v boji proti legálnímu marxismu, který sice dokazoval existenci kapitalistických vztahů v Rusku — to byl nepochybně jeho klad ve srovnání se subjektivistickými koncepcemi narodníků,⁵¹ ale byl však maximálně jen pro reformy, které by tento proces umožnily. Legální marxisté byli tedy vzdáleni vlastnímu revolučnímu řešení.

Je známo, že Lenin ve svých pracích věnoval velkou pozornost analýze prosazování kapitalistických vztahů na vesnici, tedy i vlastní historii ruského poreformního rolnictva. Ukázal, že není správné mínění narodníků, podle něhož by nebylo možno aplikovat marxismus na ruské poměry. Proto klade právě ve spisech zaměřených proti narodníkům takový důraz na učení o společenských formacích, na otázku ocenění a využití historických faktů, na správnou analýzu využití subjektivního a objektivního faktoru.⁵²

Právě z hlediska koncepce revolučního vývoje můžeme pochopit, proč Lenin přičítal historii nejen úkol objasnit minulé, nýbrž předvídat i budoucí. Historie má pak podle Lenina i podat návod k objasnění vlastní revoluční činnosti.

Ve spisech z devadesátých let 19. století klade Lenin důraz na to, že marxistická koncepce má nejen ukázat, jak jednotlivé třídy utvářely ruské dějiny, nýbrž i jak budou vytvářet ruské dějiny v nejbližší budoucnosti, čili řečeno jinými slovy, jak která třída uskuteční své dějiny v budoucnosti.

Za vlastní úkol historie pak Lenin považoval podat vlastní analýzu kapitalistického vývoje, ukázat na rozpory, které vyplývají z rychlého

⁴⁹ N. C. Persov, *Leninskaja istoričeskaja koncepcija i opyt revolucii 1905–1907*, v: *Istorija i istoriki*, Moskva 1972, s. 269 n.

⁵⁰ V. V. Ivanov, *Istorija i sovremennost v trudach V. I. Lenina*; v: *Istorija i istoriki*, s. 9 n.

⁵¹ V. I. Lenin, *Vývoj kapitalismu v Rusku*; V: V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 3, Praha.

⁵² V. I. Lenin, *Kdo jsou přátelé lidu*, *Spisy I*, Praha 1951, s. 141 n.

vývoje kapitalismu v průmyslu a vývoje kapitalistických vztahů v zemědělství, kde přežívaly i formy feudálního vykořisťování. Lenin svými analýzami ukázal na dvojí charakter třídního antagonismu na vesnici, na rozpor mezi zemědělským proletariátem a selskou buržoazií a na rozpory mezi rolnictvem a statkáři vcelku. Z toho je zřejmě vidět, že se Lenin obracel k historii především tehdy, kdy mu šlo o postižení vývojových tendencí společnosti a o vypracování politické linie v době, kdy měl na mysli zdůvodnění stranických programů, kdy chtěl vyvrátit názory protivníka.

Proto Lenin viděl v revoluci 1905 především i kvintesenci vlastního nazírání historických procesů.⁵³ Zároveň revoluce obohatila leninské pojetí historie. Je to pochopitelné, neboť, jak podotýká Lenin, řeší revoluce řadu problémů, jež narůstaly po celé věky, a to především tím, že na historickou scénu vstupuje masa, která byla doposud ignorována. Pro historii z toho vyplývá základní úkol ukázat vztah současného boje těchto tříd v minulosti.

Musíme ovšem vidět, že se Lenin stavěl proti širokému analogizování s předcházejícím vývojem, že se stavěl především proti pouhému analogizování s předcházejícími buržoazními revolucemi, z něhož vycházeli menševici, chtějící zdůvodnit vlastní svou koncepci buržoazní revoluce v Rusku.

Lenin byl proti těmto bezprostředním analogiím proto, že si menševici neuvědomili, že se buržoazní revoluce v Rusku vyvíjela za podmínek nové etapy vývoje kapitalismu. Lenin ukazuje, že je právě nutné vyjít z těchto nových skutečností, že je nutné přizpůsobit jim taktický postup, který nejlépe odpovídá podmínkám současnosti. Proto zdůrazňuje konkrétnost vlastního třídního boje, existenci konkrétních historických podmínek tohoto boje. Proto se staví proti obecným menševickým frázím o charakteru revoluce⁵⁴ a zdůrazňuje zásadu, že při určení typu revoluce je nutno vycházet z konkrétního postavení jednotlivých tříd. Proto právě v období revoluce zdůrazňuje, že nelze úplně vyvodit poznání přítomnosti jen z historie; zde je nutné mít před očima vždy nové rysy současnosti, jež je neustále ve vývoji.

Revoluce roku 1905 potvrdila vcelku leninskou koncepci vývoje kapitalismu v Rusku, přinesla i nový pohled na jednotlivé stránky tohoto vývoje a v něčem opravila i řadu předcházejících závěrů. Především se podle Lenina ukázalo, že přežitky v zemědělství byly mnohem podstatnější, než se původně předpokládalo a že právě tyto feudální přežitky přispěly k vytvoření vlastního charakteru revoluce.

Lenin se po roce 1905 ještě několikrát vrací k problematice zemědělské

⁵³ V. I. Lenin, Vývoj kapitalismu v Rusku. Předmluva k druhému vydání díla, Spisy I, Praha 1951, s. 19–25.

⁵⁴ V. I. Lenin, Dvě taktiky sociální demokracie; V: V. I. Lenin, spisy 9, s. 41 n.

reformy a vývoje kapitalismu v Rusku, formuluje rozdíly mezi demokratickým a liberálním pojetím ruské společnosti. Ukazuje, že cesta, kterou razí liberálové, vede ke smíření se stávajícími poměry, k symbióze starého s novým a že naopak demokratická cesta vede k očištění od starých prvků.⁵⁵

Z tohoto hlediska formuluje Lenin rozdíly mezi francouzským a pruským vývojem v 19. století a ukazuje, že ruský vývoj vykazuje řadu shodných rysů s vývojem v Prusku. Nejmarkantnější se to zračí v tom, že samotný vývoj samoděržaví lze charakterizovat v současné době jako přechod k buržoazní monarchii. Z období první ruské revoluce pocházejí i Leninova srovnání revoluce 1789—1794 a revoluce 1848, přičemž Lenin dokazuje, že revoluce z roku 1789 představuje typ revoluce dovršené, kdežto revoluce 1848—49 zůstala stát napůl cestě. Lenin tak vytyčuje požadavek rozšířit různé druhy buržoazní revoluce podle toho, jaké úkoly tyto revoluce řeší.

Leninova typologie buržoazních revolucí vyplynula tak bezprostředně z analýzy vlastní ruské revoluce. Byla zaměřena proti názoru liberálů, kteří si buržoazní revoluci v Rusku představovali jako období buržoazní revoluce v Německu z roku 1848.

Můžeme tedy říci, že Lenin vytyčil požadavek typologie buržoazních revolucí podle úkolů, které tyto revoluce měly řešit. Náhorně tak ukázal, jak se právě v důsledku vývoje praxe revolučního hnutí mění i přístup k vlastním historickým procesům. Do revoluce šlo především o doktríny ideologie malých skupin, v revoluci se ovšem ukázala možnost srovnání historické činnosti společenských tříd a lidových mas, činnosti, která se uskutečňovala pod různými ideologiemi. Mimoto se v revoluci konstituovala i nová politická seskupení, která byla dána před revolucí jen v zárodku. Například teprve v revoluci se konstituovala strana eserů, která do té doby existovala jako jakási odnož narodníků.⁵⁶ Ze zkušeností revoluce 1905 pak Lenin vyvozuje poučení, že revoluce nerozbije obyčejně starý režim najednou, nýbrž, že revoluci je třeba opakovat.

Revoluce 1905 pak umožnila i prohloubení vlastní historie dělnického hnutí a dějin ruské sociální demokracie a ukázala, k jakým historickým důsledkům vede revizionismus a oportunistus v dělnickém hnutí.

Rada nových historických otázek se u Lenina objevuje v období první světové války a zvláště v období příprav socialistické revoluce. Především ve Státu a revoluci⁵⁷ se Lenin vrací k Marxovým zobecněním revolučního hnutí 19. století, přičemž je zřejmé, že Lenin z Marxových rozborů zdůrazňuje ony, které mají bezprostřední vztah k ruským poměrům, tak například z revoluce 1848—1851 vyvozuje,⁵⁸ že takový průběh událostí vede

⁵⁵ Tamtéž, s. 25—31.

⁵⁶ N. S. Persov, c. d., s. 305.

⁵⁷ V. I. Lenin, Stát a revoluce, V: Spisy, sv. 25, Praha 1956, s. 411 n.

⁵⁸ Tamtéž, s. 424.

k tomu, aby revoluce soustředila své ničivé síly proti státní moci, nutí, aby si vytkla za úkol nikoli zdokonalení státní mašinérie, nýbrž její rozmetání, její zničení. Právě potřeba rozbít starý státní aparát a vytvořit nové formy státní moci vedla ke studiu zkušeností Pařížské komuny — na zkušenostech Pařížské komuny pak Lenin konkretizoval i představu odumírání státní moci.

Podobně jako revoluce 1905 obohatila leninský pohled na historii i Říjnová revoluce. Lenin především upřesňuje svou myšlenku, že historii přijadá jednak úkol poznávací, jednak úkol výchovný. Právě historie může podle Lenina nejvíce přispět k vytvoření nového socialistického světového názoru. Proto se Lenin staví proti tomu, aby se neodtrhovala díla, jež mají ryze vědecký charakter od děl, která jsou tak řečeno věnována popularizačním účelům. Velký důraz Lenin kladl na marxistické historické zobrazení Velké říjnové socialistické revoluce a proto doporučoval, aby se všemožně pečovalo o zachování dokumentačního materiálu z revoluce. Další závažné téma viděl Lenin v historické analýze současného imperialismu.⁵⁹

Analýzou Leninových názorů na dějiny se dá tedy prokázat funkce marxisticky fundovaného historického vědomí v revoluci. Je zřejmé, že takovéto historické vědomí nejen revoluční proces obrází, nýbrž i zásadně urychluje. Názorně se ukazuje, že podle třídní konstelace, podle vlastní dynamiky třídních bojů vystupují při tvorbě historického povědomí do popředí ty nebo ony dominanty. Zvláštní důraz na pokrokovou národní tradici bylo například nutno položit v období nástupu fašismu, ježto vyvstala nutnost zdůvodnit široce založenou základnu boje proti fašismu a chránit pokrokové národní tradice před fašistickým zneužitím. Právě proto zdůraznil Jiří Dimitrov ve známém projevu na VII. kongresu Třetí internacionály.⁶⁰ Prakticky to znamenalo, že se položil zvýšený důraz na revoluční hnutí v minulosti, v českých poměrech především na husitství, ve francouzské marxistické historiografii na francouzskou revoluci, v německé marxistické historiografii a publicistice na tradici německé selské války a na rok 1848 a na ony buržoazně demokratické směry, které se stavěly proti politice vládnoucích kruhů. Zvláště u nás pomáhalo povědomí husitské revoluční tradice bojovat proti fašismu a chránit stát v období Mnichova a stalo se velkou politickou silou v období národní a demokratické revoluce a při přechodu k socialismu.

Po druhé světové válce bylo ovšem historické povědomí určováno základními výsledky druhé světové války, kdy byla v důsledku revolučních událostí zlomena kontinuita vlády starých tříd a tím padlo i její historické zdůvodnění. Mimoto právě v období revolučního procesu a v letech budo-

⁵⁹ B. G. Mogilnickij, V. I. Lenin ob istoričeskoj nauke i jejo zadačach v uslovijach diktatury proletariata. V: Istorija i istoriki, s. 58 n.

⁶⁰ W. Berthold, Marxistisches Geschichtsbild, Volksfront und antifaschistisch demokratische Revolution, Berlin 1970, s. 27 n.

vání socialismu hraje při budování historického povědomí rozhodující úlohu i historické zdůvodnění výsledků Říjnové revoluce a vývojových etap sovětské společnosti. Revoluční proces je zřejmě destilátorem toho, co z předcházejícího historického vědomí zůstane, co bude zavrženo a co bude zásadně přehodnoceno.

Historické povědomí se nevyčerpává jen stránkou obsahovou, jde o to, že v historickém povědomí jsou ať v otevřené či zahalené podobě obsaženy kategorie historického poznání, dále samozřejmě postoje k historické realitě, výběru těch či oněch stránek historického dění. Tyto postoje se pak víceméně odrážejí v pojmové podobě i v samotných směrech historiografie. Jisté je, že se z negativního postoje k Francouzské revoluci vyvinul směr historického myšlení, který zásadou tzv. jedinečnosti, kvalitativní rozrůzněnosti i zásadou historické kontinuity sloužil vysloveně cílům protirevolučním. Šlo mimoto o směr, který byl zaměřen na historii státu nebo lépe řečeno na kontinuitu státních akcí. Naopak směry, které přijímaly revoluci a hledaly pro ni zdůvodnění v minulosti, tyto kategorie odmítaly — tématicky jim šlo spíše o vlastní historii společenských vztahů a občanské společnosti — a došly i k jakémusi pojetí vlastních historických zákonitostí. Ovšem ke skutečnému vědeckému pojetí zákonitostí se buržoazní historiografie nedopracovala, učení o zákonitostech společenského vývoje se stalo skutečně základnou až u marxistického pojetí dějin.

Marxistické učení o zákonitostech tvoří součást učení o ekonomických formacích a třídních bojích. Učení o zákonitostech společenského vývoje se pak stává součástí historického povědomí a je účinným prostředkem v samotném zápasu o socialismus, neboť jedině tehdy, je-li přechod k socialismu zákonitý (nikoliv náhodný), může být socialismus pokládán za vyšší společenskou formaci. Je tedy úkolem různých společenskovědních disciplín ukázat, jakou funkci mají kategorie historického poznání v samotném vědomí mas kapitalistické a socialistické společnosti, do jaké míry se právě tyto kategorie odrážejí v současné etapě třídního boje v ideologii jednotlivých tříd a jak se v nich odráží ideologický boj dvou soustav v podmínkách mírové koexistence.